BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

गरिबी, विषमता आणि सर्वसर्वसमावेशक विकास: महाराष्ट्र आणि खान्देश संदर्भातील आव्हाने व संधी

श्री.शंकर सुदामराव पवार

पूज्य साने गुरुजी विद्या प्रसारक मंडळाचे स. ई. पाटील कला, गि. बा. पटेल विज्ञान व श. ता. ख. वि. संघ वाणिज्य महाविद्यालय,शहादा, जि. नंदुरबार

ईमेल:shankarpawar78@gmail.com

सारांश

गरिबी, आर्थिक विषमता आणि सर्वसमावेशक विकास हे भारताच्या आर्थिक विकास प्रक्रियेतील परस्परांशी संबंधित महत्त्वाचे घटक आहेत. भारताने आर्थिक वाढ, पायाभूत सुविधा, सामाजिक सुरक्षा, वित्तीय समावेशन, शिक्षण, आरोग्य आणि मूलभूत सुविधांच्या उपलब्धतेमध्ये लक्षणीय प्रगती केली असली तरी विकासाचे लाभ सर्व सामाजिक, आर्थिक आणि भौगोलिक घटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचलेले नाहीत. विशेषतः ग्रामीण भाग, अनुसूचित जाती-जमाती, महिला, भूमिहीन कामगार, स्थलांतरित कामगार आणि विदर्भासारख्या प्रादेशिकदृष्ट्या मागास भागांना अनेक प्रकारच्या वंचिततेचा सामना करावा लागतो.

गरिबीचे मापन केवळ उत्पन्न किंवा उपभोगाच्या आधारे न करता आरोग्य, शिक्षण, पोषण, निवास, स्वच्छता, पिण्याचे पाणी, वीज, स्वयंपाकाचे इंधन आणि बँक खाते यांसारख्या विविध आयामांच्या आधारे करणे आवश्यक आहे. नीती आयोगाच्या राष्ट्रीय बहुआयामी गरिबी निर्देशांकानुसार, भारतातील बहुआयामी गरिबीचे प्रमाण सातत्याने घटत असून ते 2015-16 मधील 24.85 टक्क्यांवरून 2019-21 मध्ये 14.96 टक्के आणि पुढे 2022-23 मध्ये अंदाजे 11.28 टक्क्यांपर्यंत कमी झाले आहे. नीती आयोगाच्या राष्ट्रीय बहुआयामी गरिबी निर्देशांकानुसार, महाराष्ट्रातील बहुआयामी गरिबीचे प्रमाण 2019-21 या कालावधीत 5.48 टक्के नोंदविण्यात आले असून, हे राष्ट्रीय सरासरी 11.28 टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. यावरून राज्याने आरोग्य, शिक्षण आणि जीवनमान या क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय प्रगती साधल्याचे दिसून येते.

तथापि, गरिबी कमी होणे आणि विषमता कमी होणे या दोन वेगवेगळ्या प्रक्रिया आहेत. घरगुती उपभोग खर्चातील विषमता काही प्रमाणात घटली असली तरी उत्पन्न, संपत्ती, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य आणि प्रादेशिक संधींच्या वितरणात असमानता कायम आहे. सर्वसमावेशक विकासासाठी रोजगारनिर्मिती, गुणवत्तापूर्ण सार्वजनिक सेवा, सामाजिक संरक्षण, महिला सक्षमीकरण, कृषी व ग्रामीण विकास, कौशल्यविकास आणि प्रादेशिक संतुलन यांना धोरणात्मक प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. या लेखाचा उद्देश भारतातील गरिबी व विषमतेच्या स्वरूपाचा अभ्यास करून सर्वसमावेशक विकासासाठी आवश्यक धोरणात्मक उपाय सुचविणे हा आहे.

बीजसंज्ञा : गरिबी, आर्थिक विषमता, बहुआयामी गरिबी, सर्वसमावेशक विकास, सामाजिक संरक्षण, महाराष्ट्र

१. प्रस्तावना

आर्थिक विकासाचा अर्थ केवळ राष्ट्रीय उत्पन्नात किंवा सकल देशांतर्गत उत्पादनात वाढ होणे असा मर्यादित नाही. आर्थिक विकासामध्ये लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा, रोजगाराच्या संधी, शिक्षण व आरोग्याची उपलब्धता, सामाजिक न्याय, समान

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

संधी आणि मानवी क्षमतांचा विस्तार यांचा समावेश होतो. त्यामुळे विकासाची प्रक्रिया सर्व घटकांना सहभागी करून घेणारी आणि तिचे फायदे समाजातील शेवटच्या व्यक्तीपर्यंत पोहोचविणारी असणे आवश्यक आहे.

भारताने स्वातंत्र्यानंतर नियोजन, औद्योगिकीकरण, हरितक्रांती, उदारीकरण, सामाजिक कल्याण योजना आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून आर्थिक प्रगती साधली. तरीही ग्रामीण-शहरी, प्रादेशिक, सामाजिक आणि लिंगाधारित विषमता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. आर्थिक वाढीचा वेग वाढला तरी त्या वाढीमधून निर्माण होणाऱ्या संधींचे वितरण समान झाले नाही. उच्च आर्थिक वाढीसोबत रोजगारविरहित वाढ, असंघटित रोजगार, कृषी संकट, स्थलांतर आणि सामाजिक वंचितता यांसारख्या समस्या कायम आहेत.

गरिबी ही केवळ पैशांच्या अभावाची समस्या नाही. एखाद्या कुटुंबाकडे उत्पन्नाची काही साधने असली तरी त्यांना चांगले शिक्षण, पौष्टिक आहार, आरोग्यसेवा, सुरक्षित निवास, स्वच्छता, पिण्याचे पाणी आणि सामाजिक सुरक्षा उपलब्ध नसेल तर ते कुटुंब विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून वंचित राहते. म्हणूनच गरिबीचा अभ्यास बहुआयामी दृष्टिकोनातून करणे आवश्यक आहे.

२. अभ्यासाची उद्दिष्टे

या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. भारतातील गरिबीचे बदलते स्वरूप आणि बहुआयामी परिमाणांचा अभ्यास करणे.
2. भारतातील आर्थिक, सामाजिक आणि प्रादेशिक विषमतेचे विश्लेषण करणे.
3. गरिबी कमी करण्यासाठी राबविण्यात येणाऱ्या प्रमुख सरकारी योजनांचे परीक्षण करणे.
4. महाराष्ट्र आणि विशेषतः खानदेशाच्या विकासातील असमतोलाचा आढावा घेणे.
5. सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासासाठी धोरणात्मक उपाय सुचविणे.

३. संशोधन गृहीतके

या अभ्यासासाठी पुढील संशोधन गृहीतके मांडण्यात येत आहेत:

1. आर्थिक वाढीमुळे भारतातील गरिबी कमी झाली असली तरी आर्थिक विषमता पूर्णपणे कमी झालेली नाही.
2. बहुआयामी गरिबी कमी करण्यासाठी उत्पन्नवाढीबरोबरच आरोग्य, शिक्षण आणि मूलभूत सुविधांमध्ये सार्वजनिक गुंतवणूक आवश्यक आहे.
3. ग्रामीण आणि प्रादेशिक विकासातील असमतोलामुळे सर्वसमावेशक विकासाची प्रक्रिया मर्यादित राहते.
4. सामाजिक संरक्षण, वित्तीय समावेशन आणि कौशल्यविकासामुळे गरीब कुटुंबांची आर्थिक क्षमता वाढू शकते.
5. महाराष्ट्रातील मागास जिल्ह्यांसाठी स्थानिक गरजांवर आधारित विकेंद्रित विकास धोरण अधिक प्रभावी ठरू शकते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

४. संशोधन पद्धती

या लेखासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. अभ्यासासाठी दुय्यम माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे. या लेखासाठी नीती आयोगाचा राष्ट्रीय बहुआयामी गरिबी निर्देशांक (MPI), राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाचा (NSO) घरगुती उपभोग खर्च सर्वेक्षण (HCES) 2022-23, केंद्र व राज्य शासनाचे विविध अहवाल, संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांशी (SDGs) संबंधित अद्ययावत दस्तऐवज, तसेच उपलब्ध संशोधन लेख आणि शैक्षणिक साहित्याचा संदर्भ घेण्यात आला आहे.

गरिबीच्या अभ्यासासाठी बहुआयामी गरिबी निर्देशांक, ग्रामीण-शहरी उपभोग खर्च, सामाजिक गटांमधील विषमता, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य आणि मूलभूत सुविधांशी संबंधित निर्देशकांचा उपयोग करण्यात आला आहे. या अभ्यासात उपलब्ध आकडेवारीच्या कालावधी, पद्धती आणि मर्यादा लक्षात घेऊन निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

५. गरिबीचे बदलते स्वरूप

५.१ उत्पन्नाधारित गरिबी

परंपरेने गरिबीचे मापन व्यक्ती किंवा कुटुंबाच्या उत्पन्नावर अथवा उपभोग खर्चावर केले जाते. ही पद्धत आर्थिक संसाधनांची उपलब्धता समजून घेण्यासाठी उपयुक्त असली तरी ती व्यक्तीच्या जीवनातील इतर वंचितता स्पष्टपणे दाखवत नाही. उदाहरणार्थ, एखाद्या कुटुंबाचे उत्पन्न गरिबीरेषेपेक्षा थोडे अधिक असले तरी त्यांच्याकडे शौचालय, स्वच्छ पाणी, चांगले घर किंवा आरोग्यसेवा उपलब्ध नसेल तर त्या कुटुंबाचे वास्तविक जीवनमान कमी राहते.

५.२ बहुआयामी गरिबी

नीती आयोगाचा राष्ट्रीय बहुआयामी गरिबी निर्देशांक आरोग्य, शिक्षण आणि जीवनमान या तीन प्रमुख आयामांवर आधारित आहे. या निर्देशांकामध्ये पोषण, बाल व किशोर मृत्यू, मातृ आरोग्य, शालेय शिक्षण, शाळेतील उपस्थिती, स्वयंपाकाचे इंधन, स्वच्छता, पिण्याचे पाणी, निवास, वीज, मालमत्ता आणि बँक खाते या 12 निर्देशकांचा समावेश आहे.

या दृष्टिकोनातून गरिबीचे मापन केल्यास गरीब कुटुंबांना कोणत्या प्रकारच्या वंचिततेचा सामना करावा लागतो हे स्पष्ट होते. त्यामुळे धोरणकर्त्यांना विशिष्ट भाग किंवा विशिष्ट समुदायासाठी लक्षित उपाययोजना करता येतात.

५.३ भारतातील बहुआयामी गरिबीतील घट

नीती आयोगाच्या राष्ट्रीय बहुआयामी गरिबी निर्देशांकानुसार, ग्रामीण भागातील बहुआयामी गरिबी 2015-16 मधील 32.59 टक्क्यांवरून 2019-21 मध्ये 19.28 टक्क्यांपर्यंत, तर शहरी भागातील बहुआयामी गरिबी 8.65 टक्क्यांवरून 5.27 टक्क्यांपर्यंत घटली. त्यानंतरच्या अंदाजानुसार 2022-23 पर्यंत देशातील बहुआयामी गरिबीचे एकूण प्रमाण 11.28 टक्क्यांपर्यंत खाली आले असून सुमारे 24.82 कोटी लोक गरिबीतून बाहेर पडले आहेत. हे आकडे प्रगती दर्शवित असले तरी सर्व प्रदेशांमध्ये आणि सर्व सामाजिक गटांमध्ये ही प्रगती समान वेगाने झालेली नाही.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

६. आर्थिक विषमतेचे स्वरूप

६.१ उत्पन्न आणि संपत्तीतील विषमता

आर्थिक वाढीचे लाभ समाजातील सर्व घटकांना समान प्रमाणात मिळत नाहीत. उच्च उत्पन्न गटांकडे वित्तीय मालमत्ता, जमीन, व्यवसाय, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि उच्च दर्जाचे शिक्षण यांचा अधिक प्रवेश असतो. दुसरीकडे गरीब आणि निम्न उत्पन्न गटांना अनियमित रोजगार, कमी वेतन, कर्जबाजारीपणा आणि सामाजिक असुरक्षितता यांचा सामना करावा लागतो.

उत्पन्नातील विषमतेसोबत संपत्तीतील विषमता अधिक गंभीर असते. जमीन, घर, उद्योग, शेअर्स, बचत आणि इतर मालमत्तेचे वितरण असमान असल्यास पिढ्यान्पिढ्या आर्थिक संधींमध्ये फरक कायम राहतो. त्यामुळे गरिबी कमी झाली तरी आर्थिक संधींची विषमता टिकून राहू शकते.

६.२ ग्रामीण-शहरी विषमता

ग्रामीण आणि शहरी भागातील जीवनमान, रोजगाराच्या संधी आणि मूलभूत सुविधांमध्ये मोठा फरक आहे. ग्रामीण भागात शेतीवरील अवलंबित्व, पावसावर आधारित उत्पादन, अपुरी सिंचनव्यवस्था, लहान व विखुरलेली जमीनधारणा आणि बाजारपेठेतील अस्थिरता यांमुळे उत्पन्न अनिश्चित राहते. शहरी भागात रोजगाराच्या संधी अधिक असल्या तरी अनौपचारिक कामगार, झोपडपट्ट्या, महागडे निवास, आरोग्यखर्च आणि असुरक्षित रोजगार या समस्या आहेत.

राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाच्या (NSO) घरगुती उपभोग खर्च सर्वेक्षण (HCES) 2023-24 नुसार, ग्रामीण भारतातील सरासरी मासिक दरडोई उपभोग खर्च (MPCE) ₹4,122 तर शहरी भारतातील ₹6,996 इतका नोंदविण्यात आला आहे. 2022-23 मध्ये हे अनुक्रमे ₹3,773 आणि ₹6,459 होते. यावरून ग्रामीण व शहरी जीवनमानातील अंतर हळूहळू कमी होत असल्याचे दिसून येते. तसेच उपभोग खर्चातील विषमता दर्शविणारा Gini गुणांक ग्रामीण भागात 2022-23 मधील 0.266 वरून 2023-24 मध्ये 0.237 पर्यंत आणि शहरी भागात 0.314 वरून 0.284 पर्यंत घटला आहे. यावरून ग्रामीण व शहरी दोन्ही क्षेत्रांमध्ये उपभोग खर्चातील असमानता कमी होत असल्याचे स्पष्ट होते. उपभोगातील विषमता घटली असली तरी ही आकडेवारी उत्पन्न आणि संपत्तीतील सर्व प्रकारची विषमता दर्शवत नाही.

६.३ सामाजिक विषमता

जात, लिंग, आदिवासी स्थिती, अपंगत्व, धर्म, भौगोलिक स्थान आणि स्थलांतरित स्थिती यांमुळे अनेक लोकांना समान संधी मिळत नाहीत. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या कुटुंबांना जमीन, दर्जेदार शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि औपचारिक रोजगाराचा कमी प्रवेश असतो. महिलांची श्रमशक्तीतील सहभागिता, वेतनातील फरक, मालमत्तेवरील अधिकार आणि निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग याही बाबी सर्वसमावेशक विकासासाठी महत्त्वाच्या आहेत.

७. महाराष्ट्र आणि खानदेशातील प्रादेशिक विषमता

महाराष्ट्र हे भारतातील सर्वाधिक विकसित राज्यांपैकी एक असले तरी राज्याच्या विविध प्रदेशांमध्ये विकासाची पातळी समान नाही. विशेषतः मुंबई-पुणे-नाशिक या औद्योगिक व नागरी पट्ट्याच्या तुलनेत खानदेश प्रदेशात आर्थिक, सामाजिक आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासात काही प्रमाणात मागासलेपणा आढळून येतो. खानदेशामध्ये प्रामुख्याने जळगाव, धुळे आणि नंदुरबार हे जिल्हे समाविष्ट होतात. या प्रदेशाची अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर शेतीवर अवलंबून असून पर्जन्यमानातील अनिश्चितता, सिंचन सुविधांची मर्यादित उपलब्धता आणि औद्योगिकीकरणाचा तुलनेने कमी वेग यामुळे विकासाची गती प्रभावित झाली आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, वाहतूक आणि दळणवळण सुविधा या बाबतीतही खानदेश आणि महाराष्ट्रातील विकसित विभागांमध्ये लक्षणीय तफावत दिसून येते. विशेषतः नंदुरबारसारख्या आदिवासीबहुल जिल्ह्यांमध्ये गरिबी, अल्प साक्षरता आणि आरोग्यविषयक समस्या अधिक प्रमाणात आढळतात. दुसरीकडे मुंबई, पुणे आणि ठाणे यांसारख्या जिल्ह्यांमध्ये उद्योग, सेवा क्षेत्र, माहिती तंत्रज्ञान आणि पायाभूत सुविधांचा वेगवान विकास झालेला दिसून येतो.

अशा प्रकारची प्रादेशिक विषमता राज्याच्या संतुलित विकासासाठी आव्हानात्मक ठरत असून, मागास प्रदेशांमध्ये पायाभूत सुविधा, सिंचन, शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगारनिर्मितीवर भर देणाऱ्या धोरणांची आवश्यकता आहे. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासासाठी खानदेशासारख्या तुलनेने मागासलेल्या प्रदेशांच्या विकासाला विशेष प्राधान्य देणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्र हे भारतातील सर्वाधिक विकसित राज्यांपैकी एक असले तरी राज्याच्या विविध प्रदेशांमध्ये विकासाची पातळी समान नाही. विशेषतः मुंबई-पुणे-नाशिक या औद्योगिक व नागरी पट्ट्याच्या तुलनेत खानदेश प्रदेशात आर्थिक, सामाजिक आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासात काही प्रमाणात मागासलेपणा आढळून येतो. खानदेशामध्ये प्रामुख्याने जळगाव, धुळे आणि नंदुरबार हे जिल्हे समाविष्ट होतात. या प्रदेशाची अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर शेतीवर अवलंबून असून पर्जन्यमानातील अनिश्चितता, सिंचन सुविधांची मर्यादित उपलब्धता आणि औद्योगिकीकरणाचा तुलनेने कमी वेग यामुळे विकासाची गती प्रभावित झाली आहे.

शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, वाहतूक आणि दळणवळण सुविधा या बाबतीतही खानदेश आणि महाराष्ट्रातील विकसित विभागांमध्ये लक्षणीय तफावत दिसून येते. विशेषतः नंदुरबारसारख्या आदिवासीबहुल जिल्ह्यांमध्ये गरिबी, अल्प साक्षरता आणि आरोग्यविषयक समस्या अधिक प्रमाणात आढळतात. दुसरीकडे मुंबई, पुणे आणि ठाणे यांसारख्या जिल्ह्यांमध्ये उद्योग, सेवा क्षेत्र, माहिती तंत्रज्ञान आणि पायाभूत सुविधांचा वेगवान विकास झालेला दिसून येतो.

अशा प्रकारची प्रादेशिक विषमता राज्याच्या संतुलित विकासासाठी आव्हानात्मक ठरत असून, मागास प्रदेशांमध्ये पायाभूत सुविधा, सिंचन, शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगारनिर्मितीवर भर देणाऱ्या धोरणांची आवश्यकता आहे. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासासाठी खानदेशासारख्या तुलनेने मागासलेल्या प्रदेशांच्या विकासाला विशेष प्राधान्य देणे गरजेचे आहे.

खानदेशातील प्रादेशिक विषमता

नीती आयोगाच्या राष्ट्रीय बहुआयामी गरिबी निर्देशांकानुसार महाराष्ट्रातील बहुआयामी गरिबीचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या घटले असले तरी राज्यातील विविध प्रदेशांमध्ये विकासातील तफावत अद्याप कायम आहे. खानदेश प्रदेशातील जळगाव, धुळे आणि नंदुरबार या जिल्ह्यांमध्ये सामाजिक, आर्थिक आणि मानवी विकासाच्या निदर्शकांमध्ये लक्षणीय फरक आढळून येतो. विशेषतः नंदुरबारसारख्या आदिवासीबहुल जिल्ह्यांमध्ये बहुआयामी वंचिततेचे प्रमाण तुलनेने अधिक असून जळगावसारख्या जिल्ह्यांमध्ये ते कमी आहे. यामुळे खानदेशातील अंतर्गत प्रादेशिक विषमता स्पष्टपणे दिसून येते.

खानदेशातील प्रादेशिक विषमतेची प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. पावसावर आधारित शेती आणि अपुरी सिंचन व्यवस्था.
2. केळी, कापूस, मका आणि इतर नगदी पिकांवर मोठे अवलंबित्व.
3. कृषी उत्पादनांच्या किंमतीतील चढ-उतार आणि बाजारपेठेतील अनिश्चितता.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

4. ग्रामीण बिगरशेती रोजगाराच्या मर्यादित संधी.
5. आदिवासी व दुर्गम भागांमध्ये शिक्षण आणि आरोग्य सुविधांची अपुरी उपलब्धता.
6. औद्योगिक विकासाचे आणि गुंतवणुकीचे असमान वितरण.
7. तरुणांचे रोजगारासाठी मुंबई, पुणे, नाशिक आणि इतर शहरी भागांकडे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर.
8. वाहतूक, दळणवळण, डिजिटल संपर्क आणि इतर पायाभूत सुविधांमधील जिल्हानिहाय तफावत.
9. आदिवासी लोकसंख्येचे तुलनेने अधिक प्रमाण आणि त्यासंबंधित सामाजिक-आर्थिक आव्हाने.
10. जलसंपत्ती, सिंचन आणि औद्योगिक पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेतील असमानता.

त्यामुळे खानदेशाच्या विकासासाठी केवळ अल्पकालीन आर्थिक मदत किंवा अनुदाने पुरेशी ठरणार नाहीत. सिंचन विस्तार, जलसंधारण, कृषी प्रक्रिया उद्योग, केळी व इतर कृषी उत्पादनांवर आधारित मूल्यवर्धन, आदिवासी भागांचा सर्वांगीण विकास, ग्रामीण उद्योगांना प्रोत्साहन, कौशल्यविकास, डिजिटल पायाभूत सुविधा आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण व आरोग्य सेवांचा विस्तार यांवर आधारित दीर्घकालीन विकास आराखडा आवश्यक आहे. अशा समन्वित प्रयत्नांमुळे खानदेशातील प्रादेशिक विषमता कमी होऊन सर्वसमावेशक व शाश्वत विकासाला चालना मिळू शकते.

८. सर्वसमावेशक विकासाची संकल्पना

सर्वसमावेशक विकास म्हणजे आर्थिक वाढीचा लाभ समाजातील सर्व घटकांना मिळणे आणि विकासाच्या प्रक्रियेत प्रत्येक व्यक्तीला सहभागी होण्याची संधी मिळणे होय. सर्वसमावेशक विकासाचे प्रमुख घटक पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. रोजगारनिर्मिती आणि योग्य वेतन.
2. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची समान उपलब्धता.
3. परवडणाऱ्या आणि सुलभ आरोग्यसेवा.
4. सामाजिक सुरक्षा आणि गरिबांसाठी संरक्षणात्मक उपाय.
5. महिला, दलित, आदिवासी आणि इतर वंचित गटांचे सक्षमीकरण.
6. ग्रामीण आणि मागास प्रदेशांचा संतुलित विकास.
7. वित्तीय आणि डिजिटल समावेशन.
8. पर्यावरणपूरक आणि शाश्वत आर्थिक विकास.
9. शासनातील पारदर्शकता आणि लोकसहभाग.
10. सार्वजनिक संसाधनांचे न्याय्य वितरण.

सर्वसमावेशक विकासामध्ये “गरीबांसाठी विकास” एवढाच दृष्टिकोन पुरेसा नाही; तर गरीब आणि वंचित घटकांना विकासाच्या निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करणेही आवश्यक आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

९. गरिबी कमी करण्यासाठी प्रमुख उपाययोजना

भारतामध्ये गरिबी कमी करण्यासाठी विविध क्षेत्रांमध्ये अनेक योजना राबविल्या जात आहेत. त्यामध्ये अन्नसुरक्षा, ग्रामीण रोजगार, निवास, आरोग्य, वित्तीय समावेशन, स्वच्छता, पिण्याचे पाणी, स्वयंपाकाचे इंधन आणि सामाजिक सुरक्षा यांचा समावेश आहे.

बहुआयामी गरिबी कमी करण्यामध्ये स्वच्छता, स्वयंपाकाचे इंधन, पोषण, शिक्षण आणि निवास या क्षेत्रांतील सुधारणा महत्त्वपूर्ण ठरल्या आहेत. नीती आयोगाच्या विश्लेषणानुसार 2015-16 ते 2019-21 या काळात स्वच्छता आणि स्वयंपाकाच्या इंधनाशी संबंधित वंचिततेमध्ये लक्षणीय घट झाली.

प्रमुख हस्तक्षेप पुढीलप्रमाणे आहेत:

- सार्वजनिक वितरण प्रणाली आणि अन्नसुरक्षा.
- महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना.
- प्रधानमंत्री जनधन योजना.
- प्रधानमंत्री आवास योजना.
- प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना.
- जल जीवन मिशन.
- स्वच्छ भारत मिशन.
- आयुष्मान भारत.
- पोषण अभियान.
- स्वयं-सहायता गट आणि ग्रामीण आजीविका कार्यक्रम.
- कौशल्यविकास आणि डिजिटल वित्तीय सेवा.

मात्र योजनांची संख्या वाढविण्यापेक्षा त्यांची अंमलबजावणी, लाभार्थी ओळख, पारदर्शकता, स्थानिक गरजांशी जुळवून घेणे आणि परिणामांचे मूल्यमापन यांना अधिक महत्त्व दिले पाहिजे.

१०. सर्वसमावेशक विकासासमोरील प्रमुख आव्हाने

१०.१ रोजगारविरहित आर्थिक वाढ

उच्च आर्थिक वाढ असूनही पुरेशा गुणवत्तापूर्ण रोजगाराच्या संधी निर्माण होत नसतील तर गरिबी आणि विषमता कमी होणे कठीण आहे. कृषी क्षेत्रातील लपलेली बेरोजगारी, असंघटित क्षेत्रातील असुरक्षित रोजगार आणि कमी वेतन यामुळे काम करणारे लोकही गरीब राहू शकतात.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

१०.२ शिक्षणातील गुणवत्तेचा प्रश्न

शाळेत प्रवेश वाढला असला तरी शिक्षणाची गुणवत्ता, डिजिटल साधनांची उपलब्धता, उच्च शिक्षणातील प्रवेश आणि कौशल्याधारित प्रशिक्षणात मोठे अंतर आहे. गरीब कुटुंबातील मुलांना शिक्षण सोडून रोजगार स्वीकारावा लागण्याची शक्यता अधिक असते.

१०.३ आरोग्यावरील वैयक्तिक खर्च

आरोग्यसेवेवरील जास्त वैयक्तिक खर्चामुळे गरीब कुटुंबे कर्जबाजारी होऊ शकतात. ग्रामीण आणि आदिवासी भागात डॉक्टर, औषधे, रुग्णालये आणि आपत्कालीन वाहतूक यांची उपलब्धता मर्यादित असते.

१०.४ कृषी संकट

लहान जमीनधारणा, उत्पादन खर्चातील वाढ, बाजारभावातील चढ-उतार, हवामान बदल आणि सिंचनाचा अभाव यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न अस्थिर राहते. हवामान बदलामुळे गरीब आणि ग्रामीण कुटुंबांची असुरक्षितता वाढते.

१०.५ डिजिटल दरी

डिजिटल सेवा आणि ऑनलाइन लाभप्राप्ती वाढत असली तरी इंटरनेट, स्मार्टफोन, डिजिटल साक्षरता आणि भाषिक सुविधा सर्वांना समान प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे डिजिटल व्यवस्थेमध्येही वंचितता निर्माण होऊ शकते.

११. सर्वसमावेशक विकासासाठी धोरणात्मक सूचना

1. **रोजगारकेंद्रित आर्थिक वाढ:** लघु, सूक्ष्म व मध्यम उद्योग, कृषी प्रक्रिया, ग्रामीण उद्योग आणि सेवा क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण करणे आवश्यक आहे.
2. **मानवी भांडवलात गुंतवणूक:** सरकारी शाळा, महाविद्यालये, औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि पोषण कार्यक्रमांची गुणवत्ता सुधारली पाहिजे.
3. **कृषीचे विविधीकरण:** शेतमाल प्रक्रिया, साठवणूक, शीतसाखळी, सहकारी विपणन, शेतकरी उत्पादक कंपन्या आणि मूल्यवर्धनाला प्रोत्साहन द्यावे.
4. **विदर्भासाठी विशेष विकास आराखडा:** जिल्हानिहाय गरजा लक्षात घेऊन सिंचन, जलसंधारण, कृषी प्रक्रिया, वनउत्पादन, पर्यटन, खनिजाधारित उद्योग आणि कौशल्यविकास यांचा समन्वित आराखडा तयार करावा.
5. **महिला सक्षमीकरण:** महिलांना जमीन व मालमत्तेचे अधिकार, सुरक्षित रोजगार, समान वेतन, स्वयं-सहायता गट, कर्ज आणि डिजिटल वित्तीय सेवांचा प्रवेश द्यावा.
6. **सामाजिक संरक्षणाचा विस्तार:** वृद्ध, विधवा, अपंग, स्थलांतरित कामगार, भूमिहीन कामगार आणि असंघटित कामगारांसाठी पोर्टेबल आणि सुलभ सामाजिक सुरक्षा व्यवस्था उभारावी.
7. **आरोग्य व शिक्षणासाठी सार्वजनिक खर्च:** गरीब कुटुंबांवरील आरोग्य व शिक्षणाचा वैयक्तिक खर्च कमी करण्यासाठी सार्वजनिक गुंतवणूक वाढवावी.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

8. **डेटा-आधारित स्थानिक नियोजन:** जिल्हा आणि ग्रामपातळीवरील बहुआयामी गरिबीचे नियमित मोजमाप करून योजनांचे लक्ष्यीकरण करावे.
9. **डिजिटल समावेशन:** डिजिटल सेवा उपलब्ध करून देताना ऑफलाइन पर्याय, स्थानिक भाषा, ग्रामस्तरीय सहाय्य केंद्रे आणि डिजिटल साक्षरता यांची व्यवस्था करावी.
10. **सामाजिक लेखापरीक्षण आणि लोकसहभाग:** विकास योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये ग्रामसभा, स्वयंसेवी संस्था, स्थानिक समुदाय आणि लाभार्थी यांचा सहभाग वाढवावा.

१२. निष्कर्ष

भारताने गरिबी कमी करण्याच्या दिशेने उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. बहुआयामी गरिबीतील घट, मूलभूत सुविधांचा विस्तार, वित्तीय समावेशन, सामाजिक सुरक्षा योजनांचा प्रभावी विस्तार आणि ग्रामीण विकासासाठी राबविण्यात आलेले विविध हस्तक्षेप यांमुळे देशाच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीत सकारात्मक बदल घडून आले आहेत. नीती आयोगाच्या 2024 मधील बहुआयामी गरिबीविषयक चर्चा-पत्रानुसार, भारतातील बहुआयामी गरिबीचे प्रमाण 2013-14 मधील 29.17 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 11.28 टक्क्यांपर्यंत घटले असून सुमारे 24.82 कोटी लोक बहुआयामी गरिबीतून बाहेर आले आहेत.

महाराष्ट्रातही बहुआयामी गरिबीमध्ये लक्षणीय घट नोंदविण्यात आली आहे. नीती आयोगाच्या राष्ट्रीय बहुआयामी गरिबी निर्देशांकानुसार, राज्यातील बहुआयामी गरिबीचे प्रमाण 2015-16 मधील 14.80 टक्क्यांवरून 2019-21 मध्ये 7.81 टक्क्यांपर्यंत कमी झाले आहे. ही घट राज्यातील मानवी विकास, मूलभूत सेवांचा विस्तार आणि सामाजिक कल्याणकारी योजनांच्या परिणामकारक अंमलबजावणीचे द्योतक आहे.

तरीही गरिबी कमी होणे हे सर्वसमावेशक विकासाचे अंतिम मापदंड नाही. उत्पन्न, संपत्ती, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, डिजिटल प्रवेश आणि प्रादेशिक संधींमध्ये असलेली विषमता कमी करणे आवश्यक आहे. आर्थिक वाढीचे स्वरूप रोजगाराभिमुख, सामाजिकदृष्ट्या न्याय्य आणि पर्यावरणपूरक असले पाहिजे.

महाराष्ट्राच्या संदर्भात प्रादेशिक संतुलन हा सर्वसमावेशक विकासाचा केंद्रबिंदू आहे. खान्देश, विदर्भ आणि मराठवाड्यातील मागास जिल्ह्यांसाठी स्थानिक संसाधने, स्थानिक कौशल्ये आणि स्थानिक गरजा यांवर आधारित विकास धोरण आवश्यक आहे. विकासाच्या प्रक्रियेत गरीब, महिला, आदिवासी, दलित, ग्रामीण कामगार आणि स्थलांतरित यांचा सक्रिय सहभाग सुनिश्चित केल्याशिवाय सर्वसमावेशक विकासाचे उद्दिष्ट साध्य होणार नाही.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

संदर्भसूची

1. Alkire, S., & Foster, J. (2011). Counting and multidimensional poverty measurement. *Journal of Public Economics, 95*(7–8), 476–487.
2. Government of India, Ministry of Statistics and Programme Implementation. (2024). *Household Consumption Expenditure Survey: 2022–23*. New Delhi: National Statistical Office.
3. NITI Aayog. (2021). *National Multidimensional Poverty Index: Baseline Report*. Government of India, New Delhi.
4. NITI Aayog. (2023). *National Multidimensional Poverty Index: A Progress Review 2023*. Government of India, New Delhi.
5. NITI Aayog. (2024). *Multidimensional Poverty in India Since 2005–06: A Discussion Paper*. Government of India, New Delhi.
6. Oxford Poverty and Human Development Initiative. (विविध वर्षे). *Global Multidimensional Poverty Index*. University of Oxford.
7. United Nations Development Programme. (2023). *National Multidimensional Poverty Index: A Progress Review*. UNDP India.
8. Government Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati. (2026). *Multidisciplinary National Conference on Indian Economy in Transition: Growth, Innovation, Inclusion and Sustainable Development—Conference Brochure*.